

Ferenc Göndör har hållit flera tusen föredrag i svenska skolor. Bilden han visar är tagen vid befrielsen av koncentrationslägret Buchenwald 1945. Fredspristagaren Elie Wiesel syns bland männen i sängen.

Uppstigen ur historiebokens svåraste kapitel

Ferenc Göndör överlevde Auschwitz. Sedan 30 år tillbaka besöker han svenska skolor och berättar. Vad händer i hans möten med eleverna?

Vi följde med Ferenc Göndör till Täby norr om Stockholm och samtalade med lärare och elever om Förintelsen – i historien och i samtiden.

Text: Katarina Bjärvall Foto: Robert Blombäck

Klockan är kvart över åtta en torsdagsmorgon i Täby kyrkby. Borden i Skolhagenskolans matsal har skjutits

undan och drygt hundra stolar radats upp. Fyra klasser ur årskurs 9 väller in och fyller raderna framifrån. En

tjej skickar sms, en kille gäspar. Det är utkyllt och dunkelt; värmesystemet är ur funktion och ingen kom- ▶

Var det bra sammanhållning i lägret eller kände man sig ensam? Hur såg han på de andra fångarna, de som inte var judar? Hur gick det till när nazisterna tatuerade numret på hans arm? Vad är det hemskaste som sker i världen nu? Vad är hans högsta önskan? Elevernas frågor till Ferenc Göndör är många och han besvarar dem med respekt.

mer på tanken att tända lamporna. Så sätter sig en mycket gammal man på en stol nedanför scenen. Eleverna sträcker på sig och stillnar i ett läge där de kan hålla kvar en skymt av honom mellan kompisarna i raderna framför. Och de lyssnar när han talar:

– Jag vill berätta vad jag upplevde när jag var i er ålder, 15, 16, 17 år ... Stjärnan skulle vara kanariegul och sitta ovanpå hjärtat, om juden flydde skulle man se var man skulle skjuta ... Dörren till tågvargen stängdes, låstes och plomberades – det ljudet minns jag så väl ... Jag frågade: Var får jag träffa min mamma? Där, sade soldaten och pekade mot himlen ... Varje dag fick vi bära tillbaka några som var ihjälslagna ... Det var den bästa soppan jag hade ätit i mitt liv ... Min vän dog, jag ville inte leva längre, jag hade kommit för att dö ... Då förstod vi att det var amerikanska soldater ...

Hata aldrig

Ferenc Göndör är som uppstigen ur historiebokens svåraste kapitel. Han hölls år 1944–45 fången först i Auschwitz och sedan i ett annat förintelsläger, Mauthausen. Han kom till Sverige 1949, gifte sig och fick barn och jobbade 35 år som tekniker på Sveriges Radio. Sedan slutet av 70-talet reser han runt till svenska skolor och berättar om tiden i lägren.

Sammanlagt har han gjort ett par tusen skolbesök och träffat flera hundra tusen elever i år 9 och gymnasiet. För lärare innebär det en unik möjlighet att slå en bro mellan då och nu; mellan där och här; mellan vänskap, längtan och förtvivlan innanför taggtråd en krigsvinter och mellan liknande – faktiskt – känslor i Sverige år 2008.

Jag mötte Ferenc första gången i mitten av 80-talet när han besökte min klass på gymnasiet. Det var en stark upplevelse. Nästa gång jag träffade honom var över 20 år senare, i vintras, när jag joggade runt sjön Trekanten i södra Stockholm. Jag hade sett honom flera gånger, en liten bräcklig fågel böjd över en rullator, och den här gången stannade jag. När jag hade svarat på frågan vad jag jobbade med sade Ferenc:

– Intervjua mig.

Och för en gångs skull hade en person som säger så rätt.

Ferenc är 80 år i dag. Han har en gammal mans svårighet att artikulera och måste torka saliv från underläppen då och då, men han har en stark röst och låter händerna tala i livfulla gester. Hans berättelse illustreras också av grovkorniga svartvita diabilder som hans hustru Eugenia Göndör, överlevande från nazisternas getto för judar i polska Warszawa, trycker fram.

Den här dagen på Skolhagenskolan viker elevernas uppmärksamhet inte en enda av de 90 minuter han talar.

– Det är er plikt, avslutar han i matsalen, att se till att det aldrig händer igen. Lyssna på en gammal mans råd: Hata aldrig.

Från matsalen slussas Ferenc och Eugenia vidare till ett klassrum där de får träffa två niondeklasser i taget. Elevernas frågor är genomtänkta och ibland mycket personliga. Stämningen präglas av ömsesidig respekt; eleverna flackar lite nervöst mellan "du" och "ni" och Ferenc berömmar flera frågeställare för deras kloka tankar.

– Hur har du kunnat bearbeta detta och få en så glad attityd till livet? frågar en pojke.

– Jag har haft ett underbart och

rikt liv i det här landet, fått världens finaste flicka (en blick på Eugenia) och haft världens bästa jobb. Och än i dag finns det skolor dit jag får komma och säga vad jag vill i 90 minuter, skulle inte jag vara glad då?

– Har du inte mardrömmar? frågar en flicka.

– Det kan hända, svarar Ferenc. Men när jag vaknar ligger jag i en bred härlig säng med duntäcke och dunkudde och bredvid mig ligger någon och sussar. Jag stiger upp, jag går på toaletten och jag njuter av att det inte luktar illa, att det finns varmt vatten i kranen och att handduken är så skön.

Han ler med sprittande blick.

Efteråt stiger många elever fram och köper hans självbiografiska bok, *A-6171*. Och tre flickor ur sexan kommer in och ber försynt att bara få skaka hans hand.

Vidare till nuet

Ferenc Göndör har kommit till Skolhagenskolan varje vår i över 20 år.

– Han talar tystare och otydligare för varje år, men eleverna är lika fascinerade ändå, säger Nils Sjögren, lärare i svenska och engelska, när jag några veckor senare sätter mig ner vid ett konferensbord med honom och tre av hans kollegor.

Ansvarig för Ferenc besök är SO-läraren Charlotte Thunman. Hon beskriver hur eleverna under vårterminen i nian får hela den historiska bakgrunden till Förintelsen, genom traditionella genomgångar och läroböcker men också genom filmer och material från Forum för levande historias hemsida. I ämnet svenska läser de samtidigt fack- och skönlitteratur på samma tema och i ämnen engelska och tyska både läser och skriver de om Förintelsen.

– Precis som alla lärare ska propa-

gera mot alkohol och droger så ska vi också propagera mot våld, säger tyskläraren Christer Schödin.

Efter Ferencs besök leds temat vidare till nuet. Några grundfrågor är: Hur kan en enda människa få en sådan makt som Hitler hade? Skulle något liknande kunna hända i dag? Finns det något liknande som pågår? Ingångarna är många, från den amerikanska filmen *The Wave*, som visar hur en lärare kan vilseleda sina elever, till flygblad som nynazistiska grupper har delat ut på skolan.

– I en klass, berättar Charlotte Thunman, finns det några elever som är ganska främlingsfientliga. Vi uppmuntrar dem att våga föra fram sina åsikter, för annars kan man inte bemöta dem. Jag brukar fråga dem om man kan säga att människor är dåliga för att de kommer från ett visst land. Nej, svarar de, inte om en person men om en hel grupp. Men då hade ju Hitler rätt, säger jag och då ser jag hur de andra i klassen bara ler när de förstår hur fel ett sådant tänkande är.

Och de främlingsfientliga då, hur reagerar de?

– De sitter tysta. Man kan ju hoppas att man sår ett frö.

Mats Thelvé, SO-lärare och biträdande rektor, brukar försöka få sina elever att se paralleller mellan nazismen och andra ytterlighetsideologier.

– Det gäller att känna igen fascismen även om den klär sig i en annan mantel. Det kan vara extrema muslimska grupper som har en mission där ett människoliv inte är så mycket värt, eller extrema miljöaktivister som tycker att jorden vore en bättre plats utan hälften av människorna.

Det är uppenbart att samtalen med eleverna blir politiska. Är det inte en svår balansgång? Mats Thelvé skratrar. ►

Nathalie Winter Vackenbrant, Elin Malmsköld och Fredrik Lundquist lyssnar på Ferenc Göndör i Skolhagenskolan i Täby.

– Vi är vana vid att balansera, det klarar vi. Men visst är det ens egna värderingar som styr.

Charlotte Thunman ser funder-sam ut.

– Jag hör nu att vi tar upp lite olika saker. Jag brukar försöka få dem att tänka på vad det kan finnas här hos oss, i vår tid, som nästa generation kanske kommer att tycka är helt oacceptabelt. Jag kan säga till eleverna: Era barn kanske kommer att fråga er hur ni kunde köpa alla billiga varor, tänkte ni inte på att de kanske var tillverkade av barn som satt fast-kedjade vid vävstolar?

Känns att det är på riktigt

Frågor kring civilkurage har en given plats i temat. Charlotte Thunman har använt en film från Forum för levande historia där en flicka berättar hur hon skäms för att hon inte sade emot en vuxen som uttryckte sig främlingsfientligt. Den fungerar som ett avstamp för samtal kring hur man ska stiga ur rollen som åskådare. Ibland kommer eleverna med bra tips. En flicka berättade till exempel att hon, om hon inte vågade säga ifrån direkt, kunde börja tala högt och kritiskt om det som sagts med en kompis, så att den som talat skulle höra.

Lärarna är överens om vikten av att gå varsamt fram.

– De är väldigt mottagliga i den här åldern. Att de får alltför svåra skuldkänslor är inte bra, säger Charlotte Thunman.

Det finns också en gräns för hur dominerande temat Förintelsen får bli.

– Vi får inte kväva eleverna, då kan de sparka bakut och då får det motsatt effekt, säger Nils Sjögren.

Lärarna lämnar plats i konferensrummet för fem elever i nian. Trots att det gått flera veckor sedan Ferenc

och Eugenias besök så är de fortfarande lite bländade.

– Det kändes coolt att träffa dem, säger Jacob Kosharis.

– Det kändes inte bara som skolarbete, det känns att det är på riktigt, säger Malin Hallberg.

Towe Heimklo nickar:

– I framtiden kommer ingen att få träffa någon som har överlevt Förintelsen.

– Då kommer det att vara coolt att träffa någon som har träffat någon som har överlevt, säger Jonathan Berglund och ler spjuveraktigt.

Men bortom känslan av att det var coolt finns två andra och tyngre: skuld och ilska.

– Jag hade skuldkänslor hela dagen, säger Malin. Jag tänkte att det finns de som har det lika dåligt i världen i dag. Själv kan jag blir sur och tänka "shit" om en tröja inte finns i min storlek. När jag tänker på det får jag jättemycket skuldkänslor.

Anton Mårtensson tycker att det känns frustrerande att tänka på att det finns människor som förnekar Förintelsen. Malin nickar instämmande:

– Jag blir arg för att det är så respektlöst mot alla dem som har genomlidit det här.

Även Jacob kände sig arg efter mötet.

– Jag blev arg för att det finns människor som sprider sådana tankar i dag. Jag kände att jag måste få dem att förstå att sådana tankar kan de inte ha.

– Ja, säger Anton, man ska försöka argumentera emot. Kanske säga att "jag har träffat några invandrare och det var inget fel på dem". Fast ibland blir det typ grövre och grövre skämt och då är det svårt att bara säga stopp. Då är det lättare att försöka leda bort samtalet lite mer försiktigt.

De känslor av bottenlös förtvivlan som Ferenc och Eugenia upplevde, är de unika för Förintelsen eller kan det finnas människor i dag som upplever något liknande? Jacob tänker genast på USA:s krigföring i Irak och Anton drar parallellen till USA:s behandling av fångar i Abu Ghraib-fängelset i Bagdad och i Guantánamo-lägrer.

– Jag hörde på radion, säger Malin, att på Kuba kan den som bloggar om Kubas ledare bli torterad. Det liknar. Och en unge i sexan som blir mobbad av sina kompisar kan nog uppleva det likadant. Förutom att man inte fruktar för sitt liv.

– Ja, säger Jacob, till och med i Täby, av alla ställen, kan något barn må sämre än ett fattigt barn i Afrika. För barnet i Afrika kanske har en familj som bryr sig, det kanske inte alla har här.

– En prinsessa kan känna samma smärta, säger Malin.

– Sverige är ganska bortskämt, konstaterar Towe.

Har mötet med Ferenc och Eugenia förändrat något på djupet? Jonathan är tveksam.

– Hur lätt är det att förändra hela personligheten? Men visst är det något som påverkas lite. Nu är man en person som har hört om det här.

En stor röd resväska

Så träffar jag Ferenc och Eugenia i deras hem i Liljeholmen. Soffgruppen är kornblå, på fönsterbrädan ligger två pären och mögnar och där utanför slamrar grävmaskinerna trots att det är söndag. Ett parkeringsgarage med plats för 900 bilar måste bli klart innan den nya gallerian kan börja byggas. På matbordet ligger en stor röd resväska uppslagen; Ferenc och Eugenia packar för en resa till dottern i Israel.

Ferenc är trött. Skolbesöken fres-
tar på. Näringsbristen under läger-
tiden har gett honom en neurologisk
sjukdom som gör att nervändarna
domnar. Inför varje besök oroar han
sig för att tvingas ställa in och svika
eleverna. Natten innan sover han
alltid dåligt. Ändå fortsätter han.

– Det enda sättet att bekämpa
dagens ondska och morgondagens
ondska, det är att minnas gårdagens
ondska. Om bara tio procent förstår
mig så har jag lyckats, säger han.

– Inget gör så djupt intryck som
det självupplevda, säger Eugenia.
Eleverna blir berörda, de börjar läsa
annat om Förintelsen och de blir
intresserade av allt som har med
förföljelse att göra.

Både Ferenc och Eugenia är också
övertygade om att eleverna kan
känna igen sig.

– Det helvete som var i Östeuropa
under kriget har ingen motsvarighet,
säger Eugenia, men det värsta lidan-
det är ändå alltid ens eget. En unge i
Täby som kanske har föräldrar som
sätter karriären före sina barn kan
känna sig helt övergiven och förtviv-
lad. Man läser så mycket om ung-
domar som begår självmord och
flickor som skär sig, det måste ju
betyda lidande!

Ferenc fortsätter:

– Och i en skola som Hjulstasko-
lan, där nästan alla elever är invand-
rare, kan det finnas de som har gått
igenom liknande saker. De ställer
helt andra frågor där än i Täby. De
frågar mycket om hur jag blir be-
handlad i Sverige. Hur kan man veta
att du är jude, det syns ju inte – så
kan afrikanska barn fråga.

Ferenc och Eugenia vill inte bara
väcka engagemang mot nazism, anti-
semitism och rasism, de vill också få
eleverna att se på sitt eget liv lite
grann från sidan. Det är därför

Ferenc berättar så detaljerat om sin
upplevelse av att besöka en svensk
toalett; han vill ge eleverna en chans
att se det fantastiska i det självklara.

– Jag brukar be dem ta upp sin
nyckel ur fickan och säga till dem att
de ska gå hem och tacka sin mamma
och pappa för att de har fått ett hem
med allt välstånd som finns där.

Hur hanterar paret fientliga ele-
ver? Någon uttalad nynazist har de
aldrig mött, däremot främlingsfient-
liga undertoner i enstaka frågor. Då
står de alltid upp för det mångkultu-
rella samhället. Mer spänning har
vid några tillfällen uppstått kring
Israel-Palestina-frågan. Jag minns
hur Ferenc vid besöket på min skola,
Rudbecksskolan i Sollentuna, blev
utsatt för kritik för Israels agerande i
Mellanöstern. Ferenc är övertygad
sionist och hårda ord föllades; jag
tyckte det var obehagligt att han – i
mina ögon redan då en gammal och
skör man – blev så ansatt.

För ett par skålar soppa

Eugenia berättar att i en skola de be-
sökte fanns det två anhängare till
den militanta islamistiska Hamas-
rörelsen bland eleverna. Det blev en
hård debatt men det slutade med att
en av killarna kom fram och tackade
och skakade hand.

Jag har läst Ferenc bok. Det finns
tre föremål i den som jag minns:
Hans mammas diamantörhängen,
som hon gömde i en rakkrämstub
och grävde ner under en syrenbuske
innan nazisterna kom. Hans pappas
klocka som han fick när pappan dog
strax före krigsutbrottet. Och den
judiska bönboken som Ferenc köpte
för ett par skålar soppa av en annan
fånge i Auschwitz.

Finns några av de sakerna kvar, frå-
gar jag. Ferenc hämtar bönboken och
klockan. Klockans visare har stannat

på fjorton minuter i tolv. Sidan
619–620 i bönboken har lossnat och
knölat ihop sig, jag plattar ut den
och lägger den rätt. Och Eugenia
kommer in med örhängena på. De
glittrar i det grå eftermiddagsljuset
från fönstret.

Jag tänker på allt som dessa saker
har varit med om. Den dag när

Eugenia Göndör och hennes
man Ferenc Göndör besöker
ungefär en skola i veckan.

Ferenc och Eugenia inte längre kan
berätta så kommer denna erfarna
materia att finnas kvar.

Ferenc ler, slår ut med händerna
och rycker på sina smala axlar. Han
har redan bokat in flera föredrag till
vår 2009. □

Förintelsens offer berättar

Ferenc Göndör är inte ensam. Femton-tjugo
medlemmar av föreningen *Förintelsens överle-
vande* är fortfarande aktiva som föreläsare på
skolor och i andra sammanhang. Föreningen
kan nås via hemsidan www.fifo.nu eller telefon
08-640 05 99. Tillsammans med *Forum för levande
historia* driver föreningen nu också ett pro-
jekt där barnbarn till överlevande tar över rollen
som berättare och förmedlar erfarenheten från
Förintelsen, se www.levandehistoria.se.